

rında da kitap yazmış ve bunlardan üçü zamanımıza ulaşmıştır. Teorik ve pratik tıpta kazandığı büyük ün eserlerinden yapılan tercümelemler Avrupa'ya taşınmış ve özellikle *Takvîmü'l-ebdân*'ı Doğu'da olduğu gibi Batı'da da uzun yıllar ders kitabı olarak okutulmuştur.

Eserleri. 1. *Takvîmü'l-ebdân fî tedbiri'l-insân*. 352 çeşit hastalığın teşhis ve tedavisini, her birinde sekiz hastalığın yer aldığı kırk dört tabloda tanımlayan bir el kitabıdır (*Keşfü'z-zunûn*, I, 467). Halife Muktedî-Biemrillâh'a ithaf edilen eser İbn Butlân'ın *Takvîmü's-şihha*'sından izler taşır. Süleymaniye Kütüphanesi'nde beş (Ayasofya, nr. 3587/2, nr. 3601/1; Murad Buhârî, nr. 259, 94; Yazma Bağışlar, nr. 696; Hacı Beşir Ağa, nr. 518/3), Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde iki (nr. 2981, 3053/2), Topkapı Sarayı Müzesi (III. Ahmed, nr. 2097), Köprülü (nr. 960/1) ve Millet (Feyzullah Efendi, nr. 1314) kütüphanelerinde birer yazma nüshası vardır. Sicilyalı yahudi hekim Ferec b. Sâlim (Magister Faraci) tarafından 1280 yılında Latince'ye çevrilen eser, 1532'de Strasbourg'da *Tacuin aegritudinum cet. Buhahylyla Byngezla auctore* adı altında İbn Butlân'ın anılan kitabıyla birlikte basılmıştır; bir yıl sonra da aynı şehirde yine İbn Butlân'ın eseriyle birlikte M. Herr'in yaptığı Almanca tercümesi yayımlanmıştır. Eserin Farsça'ya da üç ayrı çevirisi yapılmıştır. Bunların ilki 647'de (1249) adı bilinmeyen biri tarafından gerçekleştirilmiş olup bir nüshası Tahran'dadır (Yûsuf İ'tisâmî, II, 291-292). İkincisini, Osmanlı tabiplerinden Muîn b. Mahmûd el-Kirmânî Edirne'de Fâtih Sultan Mehmed adına yapmıştır (mütercim'in el yazısını taşıyan nüsha için bk. Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3587/1). Üçüncü tercüme ise İran Şahı Süleyman'ın emriyle özel hekim Muhammed Eşref b. Şemseddin Muhammed tarafından yapılmış ve Tahran'da basılmıştır (1275). Kitap ayrıca Geredeli İshak tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir (*Osmanlı Müellifleri*, III, 203). XII. yüzyılın ortalarında adı bilinmeyen Salernolu bir yazar tarafından bir de taklidi kaleme alınan eser Dimaşk'ta yayımlanmış (1333), hakkında en son ve en etraflı çalışmayı ise Joseph S. Graziani, California Üniversitesi'nde *Ibn Jazlah's 11th Century Tabulated Medical Compendium, Taqwim al-Abdân* adlı doktora teziyle gerçekleştirmiş (1973) ve bu çalışmasını *Arabic Medicine in the 11th Century as Represented in the Works*

of Ibn Jazlah (Karachi 1980) başlığıyla ilim âleminde sunmuştur. 2. *Minhâcü'l-beyân fî mâ yestâ'milühü'l-insân*. Basit ve mürekkep ilâçlarla yiyecek ve içeceklerin alfabetik sıraya göre tanıtıldığı eser *Takvîmü'l-ebdân*'dan sonra yazılmış ve yine Halife Muktedî-Biemrillâh'a ithaf edilmiştir. İbn Cezle'nin en ünlü eseri olup müellif bu eseri sayesinde "Sâhibü'l-Minhâc" olarak da anılmıştır. British Museum'daki 489 (1096) tarihli (Or. Mus., nr. 7499) ve Vatikan Kütüphanesi'ndeki yine V. (XI.) yüzyılda istinsah edilmiş (Mns. Arabi İslamici, nr. 374) yazmaları en eski nüshalarıdır (Avvâd, s. 230). Türkiye'de bulunan on yedi nüshasının en eskileri ise Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki dört nüshadır (Lâleli, nr. 1650; Ayasofya, nr. 3755; Şehid Ali Paşa, nr. 2107; Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 587). Eserin adı bilinmeyen bir mütercim tarafından Farsça'ya yapılan tercümesinin yazması Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (nr. 1839). İbnü'l-Baytâr, eserde gördüğü eksiklik ve hataları gidermek için *el-İbâne ve'l-i'lâm bi-mâ fi'l-Minhâc mine'l-halel ve'l-ev-hâm* adlı bir ta'likat yazmıştır. Kâtib Çelebi, İbn Cezle'yi usulünden dolayı öven bir müellifin kitaba tetimme yazdığını bildirmiş, fakat adını vermemiştir (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1870-1871). *Minhâc*'ın P. de Koning tarafından yapılan Fransızca çevirisi henüz basılmamıştır (*El²* [İng.], III, 754). 3. *el-İşâre fî telhîşi'l-İbâne ve mâ yüstâ'melü mine'l-kavânini't-tıbbiyye fî tedbiri's-şihha ve hıfzi'l-beden*. *Takvîmü'l-ebdân*'ın özetidir. 4. *Risâle fî medhi't-tıbb ve muvâfaqatihi's-şer'a ve'r-red 'alâ men ta'ane 'aleyh*. 5. *er-Red 'ale'n-naşârâ*. İbn Cezle, İlyâ adlı bir papaza hitaben 466 (1074) yılında kaleme alarak niçin müslüman olduğunu anlattığı bu eserde İslâmiyet'i yüceltmekte ve Hz. Muhammed'in Kitâb-ı Mukaddes'te müjdelendiğini, fakat yahudi ve hristiyanların bunu gizlediklerini vurgulamaktadır. 485 Zilhiccesinde (Ocak 1093) müellifin huzurunda okunmuş bir nüshasını gördüğü anlaşılan İbn Hallikân risâlenin güzel bir reddiye olduğunu söylemektedir (*Vefeyât*, VI, 267). 6. *Muhtârü muhtasarı Târihi Bağdâd*. Hatîb el-Bağdâdî'nin eserinden seçmeler ihtiva eden bu kitabın İngiltere ve Hindistan'daki nüshalarından başka (Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 563, 888; *Cemheretü'l-merâci'l-Bağdâdiyye*, s. 19) Türkiye'de de bir nüshası mevcuttur (Süleymaniye Ktp., Ref. sülküttâb, nr. 692).

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 119; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 105; İbnü'l-Kiftî, *İhbarü'l-ulemâ*, s. 239-240; İbn Ebû Usaybia, *Üyünü'l-enbâ*, s. 343; İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 267-268; Ebû'l-Ferec [İbnü'l-lbrî], *Târihu muhtasarı'd-düvel* (nşr. A. Sâlihânî), Beyrut 1890, s. 195; Zehebi, *A'lâmü'n-nübelâ*, XIX, 188; Ahmed b. Aybek ed-Dimyâtî, *el-Müstefâd min Zeyli Târihi Bağdâd* (nşr. M. Mevlûd Halef), Beyrut 1986, s. 436; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 159; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, V, 494; *Keşfü'z-zunûn*, I, 467; II, 1870-1871; De Slane, *Catalogue des manuscrits arabes de la Bibliothèque Nationale*, Paris 1895, s. 527; *Osmanlı Müellifleri*, III, 203; Yûsuf İ'tisâmî, *Fihrist-i Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yı Millî*, Tahran 1311 hş., II, 291-292; Brockelmann, *GAL*, I, 639; *Suppl.*, I, 563, 887-888; Kehlâle, *Mu'cemü'l-mu'ellifin*, XIII, 218; Sarton, *Introduction*, I, 772; *Cemheretü'l-merâci'l-Bağdâdiyye* (haz. C. Avvâd - Abdülhamîd el-Alûcî), Bağdâd 1962, s. 19; Sezgin, *GAS*, III, 246; C. Avvâd, *Akdemü'l-mahtûlâtü'l-Arabiyye fî mektebâtü'l-âlem*, Bağdâd 1982, s. 230; Ziriklî, *el-A'lâm* (Fethullah), VIII, 161-162; Kemâl es-Sâmerîrî, *Muhtasarü târihi't-tıbbi'l-Arabî*, Bağdâd 1404/1984, I, 578-582; T. H. Weir, "İbn Cezle", *IA*, V/2, s. 720; J. Vernet, "İbn Dîjazla", *EP²* (İng.), III, 754; Ali Ekber Diyânet, "İbn Cezle", *DMBİ*, III, 234-235.

ALİ HAYDAR BAYAT

İBN CİNNİ

(ابن جني)

Ebü'l-Feth Osâm b. Cinnî
el-Mevsilî el-Bağdâdî
(ö. 392/1002)

Arap dili ve edebiyatı âlimi.

Musul'da dünyaya geldi. Doğum tarihiyle ilgili olarak kaynaklarda 300 (913), 321 (933), 322 (934), 330 (942) gibi farklı tarihler verilmektedir. Yunan asıllı bir babanın çocuğudur. Musul'un ileri gelenlerinden Süleyman b. Fehd b. Ahmed el-Ezdî'nin âzatlısı olan babasının buraya nereden ve ne zaman geldiği bilinmemektedir. Babasının adı olan Cinnî Yunanca'da "cömert, asil, güzel fikirli ve saygın kişi" anlamlarına gelen Gennaius kelimesinin Arapçalaştırılmış şeklidir. İbn Cinnî, daha çok babasının bu adına nisbetle meşhur olmakla birlikte nahiv ilmindeki geniş bilgisi sebebiyle Nahvî, doğduğu yere nisbetle Mevsilî, lugat ilmindeki yüksek mevkiinden dolayı Lugavî, babasının hizmetinde bulunduğu aileye izâfetle Ezdî nisbeleriyle de anılmıştır. Künyesi olan Ebü'l-Feth'i ise dil ve edebiyat ilimlerine vukufu ve bunlarla ilgili problemleri çözmedeki (feth) mahareti sebebiyle almış olmalıdır. Mütenebbî divanının şerhine dair eserine *el-Fethü'l-vehbî 'alâ müşkilâtü'l-Mütenebbî* adını vermesi ve Bâ-

harzî'nin onun karmaşık dil meselelerini çözme kabiliyetinin hiçbir edebiyat âliminde bulunmadığını söylemesi (*Dümye-tü'l-kaşır*, I, 481) bu ihtimali güçlendirmektedir.

İbn Cinnî ilk tahsilini Musul'da Ebû'l-Abbas Muhammed el-Mevsilî'nin yanında tamamladı. Özellikle dil ilimlerinde kendini yetiştirerek daha on dört-on beş yaşlarında iken camide gramer dersleri vermeye başladı. Ebû'l-Abbas el-Mevsilî'den sonra en önemli hocası Ebû Ali el-Fârisî'dir. Rivayete göre Ebû Ali el-Fârisî, İbn Cinnî'nin ders verdiği camiye uğramış ve ona sarf ilmiyle ilgili bir soru sormuş, beklediği cevabı alamayınca da bu alanda henüz yeterli seviyeye gelmediğini söylemiştir (Yâkût, XII, 90-91). İbn Cinnî kendisiyle ilk defa karşılaştığı bu kişinin meşhur nahiv âlimi Ebû Ali el-Fârisî olduğunu öğrenince ders vermeyi bırakıp onun öğrencisi olmuş, yaklaşık kırk yıl yanından ayrılmamıştır. İlmî ve fikrî şahsiyetinin teşekkülünde ve özellikle dil ilimleri sahasında yetişmesinde büyük etkisi olan Ebû Ali el-Fârisî'nin görüşlerine çok değer vermiş, çalışmalarında uyguladığı yöntemi büyük ölçüde ondan almıştır.

Çok defa Ebû Ali el-Fârisî ile birlikte Halep, Dimaşk, Vâsıt, Şiraz ve Bağdat gibi devrin önemli kültür merkezlerine seyahatlerde bulunan İbn Cinnî, önde gelen âlim ve şairlerle tanışma ve onlarla dil meselelerini tartışma imkânı buldu. Ünlü şair Mütenebbî ile Halep ve Şiraz'da birçok defa görüştü ve aralarında samimi bir dostluk kuruldu. Ebû Ali el-Fârisî'nin aracılığıyla Halep'te Hamdânî, Bağdat'ta Büveyhî hânedanı mensuplarıyla tanıştı ve saraylarındaki ilmî münazaralara katıldı. Dil ve kiraat âlimi İbn Miksem el-Attâr, *el-Eğânî* müellifi Ebû'l-Ferec el-İsfahânî gibi hocalarından da istifade etti. Fasîh Arapça konusundan bedevilerden dile dair malzeme topladı ve rivayetlerde bulundu. Daha sonra Bağdat'a yerleşen İbn Cinnî ilmî çalışmalarını hayatının sonuna kadar burada sürdürdü. 28 Safer 392 (16 Ocak 1002) tarihinde Bağdat'ta öldü. Genellikle mutasavvıfların defnedildiği Şünûziyye Kabristanı'nda hocası Ebû Ali el-Fârisî'nin yakınında gömüldü.

IV. (X.) yüzyılın en önemli dil âlimlerinden olan İbn Cinnî, Hamdânî hâkimiyetinde bulunan Musul'daki ilk tahsil ve çocukluk yılları dışında hayatının büyük bir kısmını Büveyhî hânedanı döneminde geçirmiş, bu dönemdeki ilmî ve kültürel gelişmelerden, serbest fikrî ve felsefî tartışma ortamından büyük ölçüde faydalanan

miştir. Büveyhî hânedanından yakın ilgi görmüş, Dicle nehrinde yapılan, başka nahivcilerin de katıldığı kayak gezintilerinde sultanın yanında oturmuştur (İbnü'l-Esîr, IX, 392).

İbn Cinnî'nin çalışmalarının hemen hepsi dil ilimlerine dairdir. Bu çalışmalarıyla İbn Cinnî IV. (X.) yüzyılda kıyas geleneğine bağlı olarak sürdürülegelen, çok defa Basra ve Kûfe dil mektepleri arasındaki rekabete dayalı klasik tarzdaki dil çalışmalarına yeni bir anlayış getirmek istemiştir. Gramer kurallarıyla ilgili tartışmalardan ziyade dilin ortaya çıkışı, dilin ilâhî mi (tevkîfî) beşerî mi (istilâhî) olduğu konusu üzerinde durmuş, dil kurallarının tesbit ve tayininde rol oynayan sebepleri, bunların arkasındaki felsefî unsurları, özellikle dilin temel kurallarına uymayan söyleyiş ve kullanışların sebeplerini araştırmış, bunlara yeni yorumlar getirmeye çalışmıştır. Arapça kelimelerin türeme biçimlerini de ciddi bir şekilde inceleyen ve bu bağlamda "el-iştikâku'l-ekber" tabirini ilk defa kullanan İbn Cinnî bu suretle Arap dili etimolojisinin temellerini atmıştır. Halîl b. Ahmed'den (ö. 175/791) sonra durma noktasına gelmiş olan Arap fonetiğiyle ilgili çalışmaları da yeniden başlatmış, bu sahada yoğunlaşmış olan *Sırru şinâ'ati'l-i'râb* gibi müstakil eserler kaleme almıştır. Dilde icmâ meselesini ilk defa İbn Cinnî gündeme getirmiş ve bunun sınırlarını tayin etmiştir. Dilde icmâa muhalefeti câiz görmüş ve bu düşünceden hareketle, II. (VIII.) yüzyılın ortalarına kadar yazılan şiirlerle sınırlandırılan gramer kurallarını şiirle örnekletmenin (istishâd) kapsamını genişleterek daha sonraki devirlerde yazılan şiirlerden de örnek verilebileceğini savunmuştur. İbn Cinnî'nin, her eserini dilin bu tür problemlerinden birini çözmek için kaleme aldığını söylemek mümkündür. Dil meseleleriyle ilgili tahlil, tesbit ve tenkitlerinde ön yargıdan uzak kalan İbn Cinnî, akıl ve mantığı ön plana çıkararak mektepler üstü bir yaklaşım içinde olmayı tercih etmiştir. Basralılar'dan "arkadaşlarımız" diye söz etmesine (meselâ bk. *el-Haşâ'îş*, I, 166; *el-Muhteseb*, I, 349) ve bu mektebin bazı ilkelerini esas almasına rağmen, "Basralılar'la benim aramda usul bakımından bir yakınlık yoktur, yakınlık benimle doğru arasındadır" diyerek (*el-Muhteseb*, I, 167) her türlü taassuptan uzak olduğunu göstermiştir. Hocası Ebû Ali el-Fârisî'nin görüşlerine güvenmesine rağmen bazı meselelerde ona da muhalefet etmiş ve kendi metoduyla ulaştığı sonuçları doğru kabul etmiştir (meselâ bk. *el-*

Haşâ'îş, II, 387; *Sırru şinâ'ati'l-i'râb*, II, 568). Bu sebeple İbn Cinnî'yi devrindeki dil mekteplerinden herhangi birine mensup saymak doğru değildir. Onun bu tavır, ele alıp tartıştığı meselelerde müsbet ve mâkul sonuçlara ulaşmasında etkili olmuştur. Bugün dil biliminin başlıca konuları olan dilin esası, tarifi, lafzın mânaya delâlet şekilleri, lafız-mâna ilişkisi, iş-tikak, i'râb, âmil-mâmul münasebeti, dilin morfolojik yapısı ve onunla ilgili kalb, ibdâl ve ivaz gibi meselelerdeki görüş ve tesbitleri günümüzde yapılan Arap filolojisine dair çalışmalara ışık tutmakta ve yeni yorumlara kaynak teşkil etmektedir.

İbn Cinnî gerek Bağdat'ta gerekse gittiği diğer şehirlerde birçok talebe yetiştirmiştir. En önemli talebeleri şunlardır: Şerîf er-Radî, Ali b. Zeyd el-Kâşânî en-Nahvî, İbnü'l-Bevvâb, Ebû'l-Hasan Ali b. Ubeydullah es-Simsimî, Şerîf el-Murtazâ, Zâkir en-Nahvî, Ebû'l-Kâsım Ömer b. Sâbit es-Semânîni ve Muhammed b. Ahmed el-Vâsıtî. Ali, Âl ve Alâ adlarındaki üç oğlunu da öğrencileri arasında saymak gerekir. Âl ve Alâ daha sonraları önemli birer nahiv ve hadis âlimi olarak temayüz etmişlerdir (İbn Mâkûlâ, II, 585).

Eserleri. A) Gramer. 1. *el-Haşâ'îş**. Nahiv ilminin metodolojisini ortaya koymak amacıyla kaleme alınmış olup Arap dilinin genel yapısı ve bu yapıyı oluşturan temel ilkelerin felsefî açıdan yorumlandığı ve özelliklerinin belirtildiği bir eserdir. I. cildi Kahire'de basılan (1331) eserin tamamı Muhammed Ali en-Neccâr tarafından neşredilmiştir (I-III, Kahire 1371-1376/1952-1956). Abduh er-Râcihi eserden yaptığı seçmeleri *Nuşûş min Kitâbi'l-Haşâ'îş* adıyla yayımlamıştır (Kahire 1972). 2. *İlelû't-teşniye*. Tesniye alâmeti olan elif ve yâ harflerinin kelimenin bünyesindeki görev ve özelliklerine dair bir eserdir. İbn Cinnî, kendinden önceki dilcilerin konuyla ilgili tartışmalarını ve farklı görüşlerini değerlendirdikten sonra kendi görüşünü açıklamıştır. Bu konuya dair ilk ve tek eser olan *İlelû't-teşniye*'yi Abdülkâdir el-Mehîrî (Tunus 1385/1965) ve Sabîh et-Temîmî (Kahire 1413/1992) neşretmiştir. 3. *el-Lûma' fi'l-'Arabîyye*. Nahivle ilgili temel meselelerin sade bir üslûpla ele alındığı eser yazıldığı tarihten itibaren büyük ilgi görmüş, asırlarca ders kitabı olarak okutulmuştur. Eser üzerine başta müellifin talebeleri olmak üzere birçok dilci tarafından yirmiyi aşkın şerh yazılmıştır (Sezgin, IX, 174-176). *el-Lûma'* Fâiz Fâris (Küveyt 1392/1972), Hâdî Kışrîde (Uppsala 1396/1976),

Muhammed M. Şeref (Kahire 1400/1979), Hüseyin Muhammed (Kahire 1400/1979), Hâmid el-Mü'min (Beyrut 1405/1985, 2. bs.) ve Semîh Ebû Muğlî (Amman 1409/1988) tarafından yayımlanmıştır. 4. *Mes'elelân min Kitâbi'l-Eymân li-Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî*. Şeybânî'nin *Kitâbü'l-Eymân*'ında yemin ifadeleriyle ilgili iki meselenin gramer açısından şerhidir (nşr. Muhammed Mehdi, MMA [Küveyt], XXXIII/1 [1989], s. 89-120). 5. *et-Taşrifü'l-mülûkî*. Sarf ilmine dair olan eser, *Muhtaşarü't-taşrif 'alâ icmâlihi, Cümeli uşûli't-taşrif, el-Cümel min uşûli't-taşrif* adlarıyla da anılır. İlk defa G. Hoberg tarafından Latince tercümesiyle birlikte neşredilen eseri (Leipzig 1885) daha sonra Muhammed Saîd en-Na'sân yayımlamıştır (Kahire 1332/1913, 1970). 6. *et-Taşrifü'l-mülûkî*, İbnü's-Şecerî ve Ebû'l-Bekâ İbn Yaîş'in de aralarında bulunduğu bazı dil âlimleri tarafından şerh edilmiştir (diğer şerhleri için bk. Sezgin, IX, 178-179). 7. *el-Mukteḍab min kelâmi'l-'Arab*. Eserde ecvef fiiller son harflerine göre yirmi dokuz bölüme ayrılarak ism-i mef'ûlîleriyle birlikte verilmiştir. *el-Mukteḍab* Edgar Pröbster (Leipzig 1913), Vecîh Fâris el-Kilânî (Kahire 1342/1923), Mâzin el-Mübârek (Dimaşk 1408/1988) ve Câbir M. Mahmûd el-Berâce (Cize 1408/1988) tarafından yayımlanmıştır. 8. *el-Münşif*. Sarf âlimi Ebû Osman el-Mâzinî'nin *et-Taşrif*'inin şerhidir. İbn Cinnî'nin en önemli ve hacimli eserlerinden biri olan *el-Münşif*'i İbrâhim Mustafa ve Abdullah Emîn neşretmiştir (I-III, Kahire 1373-1379/1954-1960; ayrıca bk. *et-TAS-RİF*). 9. *Sırru şind'ati'l-i'râb*. Arap alfabesini oluşturan yirmi dokuz harfin mahreç ve sıfatlarının, i'lâl, ibdâl, idgam, kalb ve hazif gibi değişik özelliklerinin incelendiği eser Arap dili fonetiğinin en önemli kaynaklarından biridir (Fleisch, CVIII/1 [1958], s. 74-105). Eser, Mustafa es-Sekkâ başkanlığındaki bir heyet (Kahire 1374/1954) ve ayrıca Hasan Hindâvî (I-II, Dimaşk 1405/1985) tarafından yayımlanmıştır. 10. *Şerhu'l-İzâh li-Ebî 'Alî el-Fârisî* (Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 930). 11. *Ukûdû'l-Lüma' fi'n-naḥv* (nşr. Hasan Şâzelî Ferhûd, *Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb*, V [Riyad 1977-1978], s. 135-153). 12. *Mecmû' fi'n-naḥv ve'l-luḡa ve şerḥ ebyât şif-riyye mine'l-vicheti'n-naḥviyye ve'l-luḡaviyye* (Escorial Library, nr. 778). 13. *el-Müzekkirât*. Bir nüshası Vatikan Kütüphanesi'nde Bahâeddin İbnü'n-Nehhâs el-Halebî'nin mecmuası içinde yer almaktadır. 14. *Hulâşatü'l-meş'ele fi'n-naḥv* (Nuruosmaniye Ktp., nr. 4383/3).

B) Lugat. 1. *el-Elîfâzû'l-mehmûze*. Eserde hemzeli fiiller ilk harflerine göre alfabetik olarak sıralanmış, kullanılışları örneklerle gösterilmiştir. Vecîh Fâris el-Kilânî'nin *Şelâsü resâ'il li'bn Cinnî* adıyla neşrettiği (Kahire 1343/1924) risâleler arasında yayımlanan eseri daha sonra Selâhaddin el-Müneccid (Dimaşk 1366/1947), Selâhaddin el-Münsîf (Beyrut 1981), Abdülbâkî el-Hazrecî (Cidde 1407/1987) ve Mâzin el-Mübârek (Dimaşk 1409/1988) yayımlamıştır. 2. *el-Mübhic fi tefsiri es-mâ'i şu'arâ'i'l-Hamâse*. Ebû Temmâm'ın *Divânü'l-Hamâse*'sinde yer alan yaklaşık 220 şairin adlarının iştikakı ve mânalarını açıklayan bir eserdir (Dimaşk 1348/1929; nşr. Hasan Hindâvî, Dimaşk 1407/1987). 3. *el-Müzekker ve'l-mü'enneḡ*. Eserde önce semaî müennes kelimeler, daha sonra müzekker ve müenneslerle her iki şekli de câiz olan kelimeler alfabetik sırayla ele alınmıştır. Son kısmında ise üç, dört ve beş harfli müennes kelimelerin tasgirlerinde takip edilecek usuller hakkında bilgi verilmiştir. Eser Oscar Rescher (*MO*, VIII/3 [1914], s. 193-202), Târik Necm Abdullah (Cidde 1405/1985) ve Târik Abdüavn el-Cenâbî (*MMİr*, XXXVIII [1987], s. 202-241) tarafından neşredilmiştir. 4. *Tefsirü'l-luḡa min Kitâbi't-Taşrif li'l-Mâzinî*. Mâzinî'nin *et-Taşrif* adlı eserindeki az kullanılan (garîb ve nâdir) kelimelerin açıklamasına dair bir risâle olup *el-Münşif*'in III. cildi içinde yer almaktadır (s. 3-93). 5. *Ukûdû'l-hemz (ve havâşsu emşileti'l-ef'âl)*. Kâtiplerin resmî yazışmalarda hemzenin başta, ortada ve sondaki yazılışında takip ettikleri usullere dairdir. Vecîh Fâris el-Kilânî'nin yayımladığı *Şelâsü resâ'il li'bn Cinnî*'nin (Kahire 1343/1924) üçüncü risâlesi olan eser daha sonra Mâzin el-Mübârek tarafından neşredilmiştir (Dimaşk 1408/1988). 6. *Mâ yahtâcû ilehyi'l-kâtib min mehmûz ve maḡşûr ve memdûd*. Eseri Vecîh Fâris el-Kilânî *Şelâsü resâ'il li'bn Cinnî* içinde yayımlamıştır. 7. *el-Mesâ'ilü'l-luḡaviyye* (Escorial Library, nr. 778). 8. *el-Fevâ'idü'l-luḡaviyye ve'l-edebiyiyye* (Escorial Library, nr. 778).

C) Edebiyat. 1. *Fesrû şif-ri'l-Mütenebbî*. İbn Cinnî'nin Mütenebbî divanı üzerine yazdığı iki şerhten hacimli olanıdır (nşr. Safâ Hulûsî, I, Bağdat 1390/1970, II, 1398/1978). Bu şerh üzerinde, aralarında müellifin çağdaşlarının da bulunduğu bazı dilciler tarafından reddiye, tenkit ve ihtisar mahiyetinde çalışmalar yapılmıştır (Sezgin, II, 492-493; *DİA*, VII, 515; X, 156). 2. *el-Fetḥu'l-vehbî 'alâ müşkilâti'l-Mütenebbî*. Müellifin Mütenebbî divanına

yazdığı küçük şerh olup Muhsin Gayyâz tarafından yayımlanmıştır (Bağdat 1393/1973). 3. *Muhtaşarü'l-'arûz ve'l-kavâfi*. Eseri bu adla Hasan Şâzelî Ferhûd (Beyrut 1392/1972; Kahire 1395/1975), *Kitâbü'l-'Arûz* adıyla Ahmed Fevzi el-Heyyib (Küveyt 1407/1987) ve Hasan el-Cübûrî (Kahire 1407/1987) neşretmişlerdir. 4. *Men nûsibe ilâ ummihi mine's-şu'arâ'*. Aslı dil ve ensâb âlimi Muhammed b. Habîb'e (ö. 245/860) ait olup İbn Cinnî kitabı bazı ilâveler yapmış ve açıklamalarda bulunmuştur. Eserin ikisi Dârü'l-kütübü'l-Misriyye'de (Mecâmî', nr. 57, 122), diğeri Medine'de Ârif Hikmet Bey Kütüphanesi'nde olmak üzere üç nüshasının varlığı bilinmektedir (Muhammed Es'ad Tales, XXXII [1957], s. 663). 5. *el-Mu'rib (Şerhu Kavâfi Ebi'l-Hasan el-Aḥfeş)*. Aḥfeş el-Evsat diye tanınan Ebû'l-Hasan Saîd b. Mes'ade'nin *Kitâbü'l-Kavâfi*'sinin (nşr. İzzet Hasan, Dimaşk 1390/1970) şerhi olup kafiyye dair bir bölümünün yazma nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Lala İsmâil Paşa, nr. 736/4). 6. *el-Kâfi fi şerhi'l-Kavâfi* adıyla İbn Cinnî'ye nisbet edilen eser de bu kitap olmalıdır. 7. *et-Tamâm fi tefsiri eş'âri Hüzeyl mimma aḡfeleḡu Ebû Sa'id es-Sükkerî*. Ebû Saîd es-Sükkerî'nin, Hüzeyl kabilesi şairlerinin şiirlerini derleyip şerhettiği *Şerhu eş'âri'l-Hüzeliyyîn (Divânü'l-Hüzeliyyîn)* adlı eserinin (nşr. Abdüsettar Ahmed Ferrâc, Kahire 1963-1965) tetimmesi olup Ahmed Nâcî el-Kaysî, Hatice Abdürrezzâk el-Hadîsî ve Ahmed Matlûb tarafından neşredilmiştir (Bağdat 1382/1962). 8. *et-Tenbîḡ (Şerhu müstaglakı ebyâti'l-Hamâse)*. Ebû Temmâm'ın *el-Hamâse*'sinin şerhi olan eser üzerinde Yesrî el-Kâsimî Kahire Üniversitesi'nde yüksek lisans tezi hazırlamıştır (1971). İbn Cinnî'nin bu şerhi üzerine Ebû Nasr Mansûr b. Müsellem ed-Dümeşk el-Halebî *Tetimmetü mâ kaşşara fihi İbn Cinnî fi şerhi ebyâti'l-Hamâse* adıyla bir eser yazmıştır.

D) Diğer Eserleri. 1. *el-Muḡteseb fi tebyini vücûhi şevâzzi'l-kırâ'ât ve'l-izâḡ 'anhâ*. Temel kaynağı Ebû Bekir İbn Mücâhid'in *el-Kırâ'âtü's-şâzze*'si olan eserde şâz kıraatler özellikle gramer ve i'rab yönünden incelenmiştir (nşr. Ali en-Necdî Nâsîf – Abdülfeṭtâḡ İsmâil Şelebî – Abdülhalîm en-Neccâr, I-II, Kahire 1386-1389/1966-1969, 1414/1994). Eser üzerin-

de daha önce G. Bergsträsser bir çalışma yapmıştır (bk. bibl.) 2. *Şevâzzü'l-Kur-ân*. Berlin'de Staatsbibliothek'te (nr. 674) bir nüshası mevcuttur. 3. *el-Hâ'ât fi kitâbillâh* (nşr. Nevâr Muhammed Hasan Âl-i Yâsîn, *Mecelletü'l-Belâg*, sy. IV-V [1976], s. 62-73). 4. *el-Hâtiriyyât*. Çoğu gramere dair olmak üzere yaklaşık 279 konudan oluşan eser Ali Zülfikar Şâkir tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1408/1988). Muhammed Ahmed ed-Dâli, eserin yazma nüshaları üzerinde yaptığı çalışmaları sonunda bu neşirde tesbit ettiği eksik bölümleri *Bakıyyetü'l-Hâtiriyyât* adıyla yayımlamıştır (MMLADm., LXVII [1992], s. 417-494). İlâve edilen bölümlerle birlikte eserin tamamı 369 konuya ulaşmıştır.

İbn Cinnî'nin kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: *el-Müfîd fi'n-naḥv*, *et-Telkîn fi'n-naḥv*, *Risâle fi med-dî'l-eşvât ve mekâdiri'l-meddât*, *Te'â-kubü'l-'Arabiyye*, *Şerḥu'l-Faṣîḥ li-Şa'leb*, *en-Nevâdirü'l-mümti'a fi'l-'Arabiyye*, *Şerḥu'l-Makşûr ve'l-memdu'd li'bni's-Sikkî*, *Muhtaşarü (Muhtârü)'l-erâcîz*, *Kitâbü'z-Zecr*, *el-Faṣl (el-Fark) beyne'l-kelâmi'l-hâş ve'l-'amm*, *en-Nakẓ 'alâ İbn Veķî' fi şî'ri'l-Mütenebbî*, *Tefsîrü'l-'Aleviyyât* (Şerif er-Radî'nin dört mersiyesinin şerhi), *el-Mühezzeb fi'l-kırâ'ât*, *el-Vakf ve'l-ibtidâ*, *el-Mesâ'ilü'd-Dimaşkıyyât*, *el-Mesâ'ilü'l-Vâsiyyât*, *Meḥâsinü'l-'Arabiyye*, *el-Büş-râ ve'z-zafer*, *et-Tezkiretü'l-İşbahâniyye*, *Zü'l-kad fi'n-naḥv*, *et-Tebşîra*, *el-Ḥaṭîb*, *Sırrü's-sürûr*, *el-Fâ'ik*, *Şerḥu'l-Müzekker ve'l-müennes li'bni's-Sikkî*, *Muhtaşaru Tezkireti Ebî 'Alî el-Fârisî*, *el-Me'âni'l-Mücerrede*. İbn Cinnî, Ebü'l-Esved ed-Düeli'nin divanını istinsah ederek şiirlerini şerhetmiş (*Dîa*, X, 312), Abdullah b. Ömer el-Arcî'nin divanı da (nşr. Hıdr et-Tâi - Reşid Ubeydî, Bağdat 1375/1956) onun rivayetiyle zamanımıza intikal etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Cinnî, *el-Ḥaşâ'iş* (nşr. M. Ali en-Neccâr), Beyrut 1371/1952, neşredenin girişi, s. 3-73; a.mlf., *el-Lüma' fi'l-'Arabiyye* (nşr. Fâiz Fâris), Küveyt 1392/1972, neşredenin girişi, s. c-kz; a.e. (nşr. Hâmid el-Mü'min), Beyrut 1405/1985, neşredenin girişi, s. 7-30; a.mlf., *el-Müzekker ve'l-müennes* (nşr. Târik Necm Abdullah), Cidde 1405/1985, neşredenin girişi, s. 5-40; a.mlf., *Sırru sinâ'ati'l-i'râb* (nşr. Hasan Hindâvî), Dimaşk 1405/1985, neşredenin girişi, s. 5-53; a.mlf., *el-Mübhic fi tefsiri esmâ'i şu'arâ'l-Hamâse* (nşr. Hasan Hindâvî), Dimaşk - Beyrut 1407/1987, neşredenin girişi, s. 5-22; a.mlf., *el-Hâtiriyyât* (nşr. Ali Zülfikar Şâkir), Beyrut 1408/1988, neşredenin girişi, s. 7-15; a.mlf., *İlelüt-teşniye* (nşr. Sabîh et-Temîmî), Kahire 1413/

1992, neşredenin girişi, s. 5-39; a.mlf., *el-Muḥ-teseb* (nşr. Ali en-Necdî Nâsîf v.dğr.), Kahire 1414/1994, neşredenin girişi, s. 5-22; İbn Mis-'ar et-Tenûhî, *Târîḥu'l-'ulemâ'i'n-naḥviyyîn* (nşr. Abdülfettâh M. el-Hulv), Cize 1412/1992, s. 24-25; Ali b. Hasan el-Bâharzî, *Dümyetü'l-kaşr* (nşr. Sâmî Mekki el-Ânî), Bağdad 1971, I, 481; İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, II, 585; Kemâleddin el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl), Kahire 1386/1967, s. 332-334; Ebü'l-Bekâ el-Ukberî, *el-Mütteba' fi şerhi'l-Lüma'* (nşr. Abdühamîd Hamed M. Mahmûd ez-Zevî), Bingazi 1994, neşredenin girişi, I, 19-31; Yâkût, *Mu'ce-mü'l-üdeba'*, XII, 81-115; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 179, 392; İbnü'l-Kiftî, *İnbâḥü'r-ruvât*, II, 335-340; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 246-248; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, XVII, 17-19; Taşköprizâde, *Miftâḥu's-sa'âde*, Haydarâbâd 1356/1937, I, 114-115; G. Bergsträsser, *Nichtkanonische Koranlesarten im Muhtasab des Ibn Cinnî*, München 1933; Muhammed Ali el-Kassâs, *İbn Cinnî ve felsefetühü'l-lugaviyye* (yüksek lisans tezi, 1939), Câmîatü'l-Kahire Külliyyetü'l-âdâb; Brockelmann, *GAL*, I, 126; *Suppl.*, I, 191-192; a.mlf., "İbn Cinnî über das weibliche demonstrativpronomen", *Islamica*, III, Leipzig 1927, s. 319-324; Sezgin, *GAS*, II, 492-493; IX, 173-182; Hüsâm Saîd en-Naîmî, *ed-Dirâsâtü'l-leheciyye ve's-savtiyye 'inde İbn Cinnî*, Bağdad 1980; a.mlf., *İbn Cinnî 'âlimü'l-'Arabiyye*, Bağdad 1990; Abbas el-Kummî, *el-Künâ ve'l-elkâb*, Beyrut 1983, I, 246-247; Abdülvehhâb İbrâhîm Ebû Süleyman, *Kitâbetü'l-baḥsi'l-ilmî*, Cidde 1403/1983, s. 198, 501-502, 523; Mahmûd Hüseyinî, *el-Med-resetü'l-Bağdâdiyye fi târiḥi'n-naḥvi'l-'Arabî*, Beyrut 1407/1986, s. 319-391; Hasan İsmâîl Abdürrâzık, *Ḥaşâ'işü'n-naẓm fi Ḥaşâ'işü'l-'Arabiyye li-Ebî'l-Feth 'Osman İbn Cinnî*, Kahire 1987; Bû Şitâ el-Attâr, *Fikḥü'l-lugati'l-'Arabiyye: Nemûce İbn Cinnî*, Dârülbeyzâ 1988; Ahmed Süleyman Yâkût, *ed-Dersü'd-delâli fi Ḥaşâ'işü İbn Cinnî*, Iskenderiye 1989; Abdülmün'im Seyyid Abdüsselâm el-Eşkar, *el-Belâga fi'l-kırâ'âti's-şâze 'inde İbn Cinnî*, Kahire 1410/1990; Abdülvehhâb es-Sâbûnî, *Uyûnü'l-mü'ellefât* (nşr. Mahmûd Fâhûrî), Halep 1413/1992, I, 264-266; Abdülkerîm Muhammed el-Es'ad, *el-Vasîf fi tâ-riḥi'n-naḥvi'l-'Arabî*, Riyad 1992, s. 129-131; Abdülâlî Sâlim Mekrem, *el-Kırâ'atü'l-kur'âniyye*, Beyrut 1417/1996, s. 254-267; Mehmet Yavuz, *İbn Cinnî, Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri* (doktora tezi, 1996), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Oskar Rescher, "Studien über İbn Cinnî's und die allgemeinen politischen und kulturellen Verhältniss seiner Zeit", *ZA*, XXIII (1909), s. 1-54; Muhammed Es'ad Tales, "Ebü'l-Feth b. Cinnî", *MMIADm.*, XXIV (1949), s. 537-546; XXV (1950), s. 78-86; XXXI (1956), s. 106-118, 283-300, 451-472, 631-648; XXXII (1957), s. 338-352, 658-671; H. Fleisch, "La conception phonétique des arabes d'après le Sırr şinâ'at al-i'râb d'İbn Jinnî", *ZDMG*, CVIII/1 (1958), s. 74-105; Jean-Patrick Guillaume, "Le statut des représentations sous-jacentes en morphophonologie d'après İbn Cinnî", *Arabica*, XXVIII, Leiden 1981, s. 222-241; Abdüsselâm Seyyid Hâmid, "İbn Cinnî beyne nâkıdihî fi tefsiri'l-Mütenebbî", *MMMA* (Kahire), XXXVI (1992), s. 225-247; J. Pedersen, "İbn Cinnî", *IA*, V/2, s. 720; a.mlf., "İbn Djinnî", *EI²* (İng.), III, 754; Ebû Muhammed Vekîfî, "İbn Cinnî", *DMBİ*, III, 252-258.

MEHMET YAVUZ

İBN CÜBEYR

(ابن جبر)

Ebü'l-Hüseyn Muhammed
b. Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed
b. Cübeyr el-Kinânî el-Belensî
(ö. 614/1217)

Endülüslü Arap seyyahı.

10 Rebîülevvel 540'ta (31 Ağustos 1145) Belensiye (Valencia) veya Şâtibe'de (Jativa) doğdu. Kinâne kabilesine mensup olan büyük dedesi Abdüsselâm b. Cübeyr, Emevîler'in son dönemlerinde Fas'a göç eden bazı Hâricîler'in orada yol açtıkları Arap-Berberî çatışmalarını önlemek için Halife Hişâm b. Abdülmelik tarafından bölgeye gönderilen orduda askerdi. İçinde çıkan fitne yüzünden görevini yapamadan dağılan bu ordudan arta kalanların Endülü's'e sığınan Berberî isyanlarını bastırmakla görevlendirilmesi üzerine Abdüsselâm da 124'te (742) İspanya'ya geçerek Şezûne'ye (Sedona) yerleşti (*er-Riḥle*, s. 1; *Tî*, I, 236, 237). İbn Cübeyr'in babası Ahmed b. Cübeyr ise Şâtibe'nin ileri gelenlerinden bir kâtipti. İbn Cübeyr ilk derslerini ondan almış, daha sonra Ebü'l-Hasan b. Ali b. Ebü'l-Asîfî, Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Yes'ün ve Ebû Muhammed Kâsım b. Asâkir gibi âlimlerin yanında okumuş ve baba mesleğini devam ettirip Muvaḥhidler'in kâtipliğini yapmıştır. Aldığı kültür, yetiştigi çevreye uygun olarak felsefeye iyi gözle bakmayan, Mâlikî fıkına dayalı dinî bir kültürdür; ancak İbn Cübeyr zamanının din dışı konularıyla da ilgilenmiştir.

Kâtipliğinin yanında vasat bir şair olan İbn Cübeyr asıl ününü, alışılmamış bir güzergâh takip ederek ve dikkatli bir seyyah gözüyle incelemelerde bulunarak yaptığı hac seyahatine borçludur. Onun bu seyahatini birçok modern yazar şöyle bir olaya bağlamaktadır: Rivayete göre İbn Cübeyr, Gırnata'yı (Granada) babası Abdülmü'min el-Kûmî'yi temsilen yöneten Ebû Saîd Osman'ın kâtibi iken onun tarafından şarap içmeye zorlanır. Dindarlığıyla tanınan ve o zamana kadar ağzına içki koymamış olan İbn Cübeyr istemeyerek yaptığı bu işten büyük bir pişmanlık duyar ve kendini Allah'a affettirmek için hacca gider (Makkarî, II, 385-386). Fakat onun seyahati yalnız bu sebebe bağlanmaz. Çünkü Doğu İslâm dünyasının Endülü's ve Mağrib ile ilmî ve kültürel ilişki-